

ОСВІТА ТА КРАЄЗНАВСТВО

УДК 528.9

Даценко Л. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЗВИТОК КАРТОГРАФІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ (ДО 40-х років ХХ ст.)

Вивчення основ картографії як складової шкільних курсів географії залишається незмінним упродовж усього часу вивчення географії у школі. У статті здійснено історичний огляд змісту підручників, виданих у різні періоди, за якими можна простежити зміни у змісті картографічної компоненти навчальних програм з географії. Вимоги до рівня картографічної освіти школярів неодноразово змінювалися. Ці зміни були обумовлені, в основному, зміною суспільного замовлення щодо картографічної підготовки учнів.

Ключові слова: навчальна картографія, географічна освіта, картографічна компонента шкільної освіти.

Вступ. Вивчення основ картографії як складової шкільних курсів географії залишається незмінним упродовж усього часу вивчення географії у школі. Як окрема навчальна дисципліна картографія існує тільки в профільних технікумах (коледжах) та вищих навчальних закладах. Тому варто розглянути картографію як навчальну компоненту саме в контексті географії як навчальної дисципліни.

Вихідні передумови. Питанню дослідження розвитку і становлення картографічної складової шкільної освіти присвячують свої роботи, в основному, науковці педагогічних дисциплін. Основні публікації присвячені дослідженню географічної освіти. Першим глибоким дослідження у цій сфері стала робота М.Баранського: "Исторический обзор учебников географии (1876 – 1934 гг.)", в якій проаналізовано зміст підручників у період відсутності усталених навчальних програм. Питанню становлення географічної освіти на різних етапах розглядалися в працях, А.Баркова, О.Борзова, О.Діброви, О.Іванівського, В.Кістяківського, С.Рудницького,

Я. Руднева та ін.

Цікавими сучасними науковими розробками у цій царині є кандидатська дисертація Л.Мельничук "Становлення і розвиток географічної освіти в Україні в першій половині ХХ століття", та більш глибоке дослідження – докторська дисертація І.Шоробури, опублікована як монографія "Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (ХІХ-ХХ століття). Картографічна ж компонента у цих дослідженнях майже не розглядається.

Метою статті є дослідження історії становлення картографічної компоненти шкільної географічної освіти у різні часові періоди.

Виклад основного матеріалу. Монастирські школи середньовічної Західної Європи, які почали свою діяльність із середини ХІ ст., засновувалися різними чернецькими орденами. Першу таку школу на Русі в 1068 р. запровадив ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій. За часів українського національного відродження ХVІ–ХVІІ ст. центром розвитку шкільної освіти став Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум (1578).

Оскільки школи в Україні ХVІ–ХVІІ ст. зазвичай відкривались духовенством – викладання базувалося на Букварі, Часослові і Псалтирі. Географічна компонента частково з'явилася у школах лише наприкінці ХVІ – початку ХVІІ ст. у вигляді розповідей, що містили географічний матеріал. У Росії вивчати географію як самостійний предмет почали наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. у Школі математичних навігаційних наук та Морській академії.

На початку ХХ ст. географія в школах України була другорядним предметом, а в початковій школі її, як окремий предмет, взагалі не існувало. Натомість вивчали окремі географічні теми, оповідання, які давали дітям мінімальні географічні знання.

Ще в "Кратком землеописании Российского государства" ад'юнкта Російської академії наук Гакмана, виданому для народних училищ у 1787 р., вчителів рекомендувалося вивчити з учнями вступ до загальної географії. У методичних рекомендаціях того часу вказується на необхідність роботи учнів з картою, з чорними репетиційними картами (контурами).

До 1871 р. шкільна географія у навчальних планах займала більш ніж скромне місце через відсутність географії в університетських програмах, брак викладачів зі спеціальною підготовкою, відсутність природознавства в навчальних планах основного класичного типу гімназій [1].

Завдяки перегляду підручників, виданих у різні періоди, можна простежити зміни у змісті картографічної компоненти навчальних програм з географії. Глибокий аналіз географічних підручників ХVІІІ–ХІХ ст. здійснили Л. Весін у праці "Исторический обзор учебников общей

и русской географии, изданных со времени Петра Великого по 1876 год (1710–1876)" (232 підручники, не рахуючи перевидань) та М. Баранський – "Исторический обзор учебников географии (1876–1934 гг.)" (проаналізовано 233 підручники). Автори зацентували увагу на змістовній складовій та методиці подання матеріалу в підручниках відповідно до навчальних програм певних часових періодів.

Якщо зосередити увагу на підручниках, що демонструють загальний характер видань того періоду, дослідивши їх картографічну складову, стає очевидним, що географія у них поділена на математичну, фізичну і політичну. Розділи математичної географії містять елементи знань з фізики, хімії, астрономії і картографії. Початкові елементарні поняття з теорії картографії у підручниках XVIII–XIX ст. подані у вигляді пояснень, а інколи і просто назв понять: географічна сітка, координати, план і карта. Розглянемо, як приклад, деякі підручники.

У 1877 р. вийшов перший підручник, призначений спеціально для народних училищ, Ф.Пуциковича. Географія вивчалась один рік по 2 години на тиждень. "География для народных и других элементарных училищ" мала 126 сторінок з 20-ма малюнками. Початкові відомості з математичної географії були подані у розділі "Землеведение" (на 40 стор.), це такі теми: компас, малюнок та план, масштаб, країни світу на планах, географічна карта. М. Баранський відзначає, що цей підручник має багато помилок, матеріал викладено у надто спрощеному вигляді, але доступною мовою.

Підручники з географії М.Расвського (директор Московського вчительського інституту) почали виходити у самому кінці 1880-х років і перевидувались до кінця століття. Як підкреслює М. Баранський, у підручниках є методичні хиби, особливо це стосується "Краткого учебника географии" для першого класу, у якому розділ математичної географії, висунутий на перший план, за рівнем складності подано зовсім не для першокласників. У ньому можна знайти визначення: "Экватор, меридианы и параллели, подобно всякому кругу, делятся на 360 равных частей или градусов", яке подається ще до пояснень, що таке глобус. При цьому не наводиться жодного малюнка чи схеми.

М.Мостовський у виданому в 1885 р. підручнику "Подготовительный курс всеобщей и русской географии (для гимназий и городских училищ)", дає такі пояснення щодо карт: "Можно изобразить целую страну на доске или бумаге, и такое изображение называется ландкартой, а собрание ландкарт – атласом" [1, с. 77]. У §4 "Земной шар и плоскошарие" цього ж підручника можна знайти таке визначення: "Изображение земли на поверхности шара называется земным глобусом. Можно изобразить землю и на всякой плоскости: на доске, на бумаге и т. д.; в таком случае она представляется в виде двух полушарий (плоскошарие)" і трохи далі у тексті

написано: "От северного и до южного полюса, внутри глобуса проводится линия, или прут металлический, называемый земной осью, около которой глобус и обращается" [1, с. 77]. Жодних роз'яснень у підручнику не дано. Підручник І.Нікольського "Подготовительный курс всеобщей географии" 1878 р. видання починається з пояснень: "Измеренную местность по мере надобности переносят на бумагу посредством масштаба. Масштабом называется произвольно малой величины линия, принимаемая за какую-нибудь большую линейную меру. Чертеж, представляющий в уменьшенном, но точном виде измеренную местность, называется планом". Визначення карти відсутнє. "Изображение земли на плоскости в виде двух кругов называется плоскошарием. А на шаре глобусом". Ні план, ні "плоскашарие", ні глобус ні в якому вигляді у підручнику не зображено [1, с. 79]. На кращому методичному рівні підготовлено підручники Г.Іванова. Перше видання 1902 р. – "Начальный курс географии", що перевидавалося десятки разів, містить чітку, гарно викладену структуру та цікаве оформлення. На відміну від попередніх видань, де спочатку викладено основи математичної географії, а потім початкові відомості з фізичної географії, у підручнику Іванова теми з першої та другої галузей знань подано змішано за ступенями складності, починаючи з більш легкого і поступово доходючи до складного. У результаті перелік тем має такий вигляд: план і карта, що можна спостерігати на рівнині, гори, повітря, моря, форма землі та рух навколо її осі, градусна сітка та карта півкуль, огляд поверхні землі за глобусом та картою, рух землі навколо Сонця, клімат, людина. Перший параграф "План і карта" починається із зіставлення малюнка та плану класної кімнати, школи, а потім частини Петербурга. Подані поняття масштабу. Зіставляються плани різних масштабів і робиться, у доступній для дітей формі, перехід від плану до карти. Для того щоб полегшити навчання дітей, які проживають за межами Петербурга, в додатку до підручника подано різномасштабні плани міст: Тифліс, Москва, Одеса, Харків, Рига та ін.

Варто згадати невідале викладення картографії у підручнику А. Бризгалова "География для сельских двухклассных училищ" Министерства народного просвещения, 1889 р. видання. Конспективний характер написання підручника не розкриває сутності понять, наприклад: "План, масштаб карта. Изображение формы предмета на бумаге называется рисунком. Изображение же очертания места, занимаемого каким-либо предметом, называется планом. Маленькая мера, которую мы, чертя план, откладываем на бумаге вместо действительно большей меры, называется масштабом" [1, с. 95].

Це типові приклади для багатьох видань того часу. Ще однією проблемою підручників цього періоду є невелика кількість карт, або повна їх відсутність.

Схвальну рецензію М.Баранського отримав підручник С.Персонального "Первые уроки по землеведению. Курс географии 1 класса средних учебных заведений", 1903 та 1904 рр. видання. На більш ніж 100 сторінках значну увагу приділено математичній географії, що супроводжується додатковим матеріалом з геометрії. У книзі розміщено 69 малюнків, креслень та карт. У жодному з підручників початкового курсу географії попередників автора не приділено стільки уваги плану, карті та географічній сітці, розвитку навичок з читання карти.

Починаючи з 1907 р., географія поступово вводиться до програм у нижчих класах гімназій, у реальних і відомчих училищах, приватних школах. Проте рівень її викладання протягом тривалого часу ще був незадовільним. Жодних пояснень на уроках учитель не давав, сама географія вважалася предметом непояснювальним. Уся робота в класі (як і позакласна) зводилася до запам'ятовування різного роду назв річок, гір, озер, міст, островів, гірських вершин, кількості жителів у країнах, тобто, за словами Е.Лесгафта, "процвітав номенклатурний напрям у шкільній географії" [5].

Обов'язковою формою роботи на уроках географії було креслення і розмальовування карт, яке зводилося до перемальовування або укладання їх за географічною сіткою, на розсуд самих дітей. Згодом до цього виду занять додалося створення діаграм і картограм. Кресленням захоплювалися настільки, що всю географічну роботу у багатьох школах було перенесено на малювання.

Гальмом розвитку шкільної географії була недостатня кількість географічних матеріалів для потреб саме шкільної географії, зокрема карт і атласів, інших засобів унаочнення, картин, підручників, а також недосконалі методи навчання.

На початку ХХ ст. було проведено реформу загальноосвітньої школи. До навчального плану в початковій школі ввели курс "Природознавство", а з п'ятого року навчання – курс "Батьківщинознавство". Реформування середньої школи дало можливість поліпшити викладання географії в гімназіях, удосконалити його в нижчих класах. Посилився інтерес до вивчення природознавства, зменшувався обсяг вивчення номенклатури.

На розвиток шкільної географії в Україні значний вплив мали XI з'їзд природознавців і лікарів, що відбувся у Санкт-Петербурзі в грудні 1902 р., III З'їзд викладачів природничих наук, що відбувся в Києві 28 грудня 1909 р. та I З'їзд викладачів географії, який відбувся в березні 1915 р. у Москві. На з'їздах відзначалося, що викладання шкільної географії розвиває думку учнів, привчає до спостережливості, викликає допитливість та інтерес до предмета.

Значний вплив на розвиток географічної освіти мав С.Рудницький. Академік Рудницький, працюючи приват-доцентом у Львівському

університеті (1908–1914 рр.), деканом філософського факультету Українського вільного університету (Прага, 1921–1926 рр.), організатором Українського науково-дослідного інституту географії і картографії (1927–1933 рр.), постійно приділяв увагу підготовці географів, він розробив дидактичні основи вивчення географії у школах, видав ряд шкільних посібників, карт. Ідеї Рудницького про викладання географії, висловлені ним на початку ХХ ст., знайшли своє відображення у навчальних посібниках для учнів – "Початкова географія України" (1919), "Коротка географія України" (1910, 1914), "Основи землезнавства України" (1924).

До 1917 р. географічні матеріали у школах були російськомовними. Але вже в період правління Центральної Ради, Гетьманату і Директорії (1917–1919 рр.) було проголошено про реформування шкільної освіти, створення національної школи в Україні. Українізація шкіл вимагала створення нових навчальних планів і програм та перегляду існуючих підручників. Для реалізації цих завдань при Генеральному секретаріаті освіти було створено предметні комісії.

Географічна комісія працювала у складі голови П.Холодного та С.Русової, П.Тутковського, Н.Володкевича, П.Тимошока, К.Бражкіна, О.Кожухіва, С.Вирового. Комісія виробила навчальні плани і програми з географії, проаналізувала наявні підручники. Утім, навчальні плани й програми були надруковані лише в 1919 р.

На 1918/1919 навчальний рік географічна комісія створила тимчасові програми для початкових шкіл. У 1917–1919 рр. існувало два типи початкових шкіл (нижчі й вищі), тому часові програми були видані у двох варіантах.

У 3-му класі нижчих початкових шкіл викладався курс краєзнавства. На уроках користувалися планами і картами, підручників учні не мали. Після того, як школярі навчилися малювати план своєї місцевості, вчитель знайомив їх з картою їхньої волості. Цю карту учні самостійно детально розглядали, а потім розповідали вчителю, що означає той чи інший умовний знак на карті. Після карти волості школярам показували карти повіту і губернії. За допомогою їх учні не лише розповідали, де розташований той чи інший географічний об'єкт, а й визначали, до якої волості, повіту чи губернії належить їхнє рідне село чи місто та межі рідної губернії.

У 4-му класі початкових шкіл вивчали географію України. Крім підручника, на уроках широко використовували фізичну і політичну карту України та ілюстративний матеріал. Вивчаючи тему "Столиця України", вчитель використовував плани Києва в кількох масштабах, план Києва і його околиць. Найпопулярнішим у цей період був підручник "Початкова географія" С.Русової. Видання проілюстроване 56 чорно-білими ілюстраціями та містить 6 карт. Чотири з шести карт – це

карти України (Київщина, Україна і сусідні губернії, річкова система України, півострів Крим. Дві карти світу: півкуль та морських течій. Наочність, яку використовували у школах на той період, в основному була російськомовною, бо закуповувалася в Росії через відсутність подібних видань в Україні.

Період 1918–1922 рр. характеризується зміною засад дореволюційної школи і початком пошуків радянських шляхів шкільного навчання. Загальнодержавних програм і єдиних обов'язкових навчальних планів спочатку не було. Об'єднання вчителів, органи народної освіти на місцях виробляли програми і навчальні плани, виходячи із загальних революційних установок. Перша радянська програма з географії була розроблена Комісаріатом народної освіти союзу комун Північної області в 1918 р. (Петроград).

У 1919 р. в "Матеріалах про організацію народної освіти на Україні", виданих Наркомосом РСФРР, підкреслювалося, що географія включена в комплексний предмет світознавства. Картографічна складова мала місце у розділі "Земля і люди" для 5 класу, де рекомендувалося вчити учнів орієнтуватися по карті, за компасом. Такі саме відомості діти отримують і за сучасними програмами.

В Україні з 1917 до 1930 р., за свідченням М.Баранського, проводилися певні експерименти у шкільній географії.

Спроба розробки єдиної, обов'язкової для всіх шкіл програми з географії була у 1921 р., коли комісія під керівництвом професора Д.Анучина запропонувала нову систему географічної освіти. У 3-х і 4-х класах початкової школи учні мають поступово пізнавати сутність географії шляхом ознайомлення з географічними рисами спочатку найближчого оточення школи (своє село, місто та їх околиці), а потім свого повіту, губернії. Отримуючи елементарні географічні поняття, учні знайомилися з географічною картою, вчилися її читати. Завершувалася ця частина курсу оглядом типових картин географічного середовища Росії, умовами життя людей у різних зонах і гірських областях, характером трудової діяльності у своєму краї та інших областях країни. У 5-му класі планувалось ознайомлення учнів з частинами світу і океанами, у 6-му та 7-му – з Росією, у 8-му – з основами економічної географії і у 9-му – із Землею як світовим тілом, з елементами астрономії і метеорології. Попри заплановані широкі горизонти навчальної програми викладання географії дещо примітивізувалось, будь-які пропозиції щодо його вдосконалення відкидалися. З метою скорочення кількості предметів робилися спроби взагалі ліквідувати шкільну географію як навчальний предмет, а необхідні для учнів географічні відомості безсистемно розкидалися між дисциплінами природничого циклу. Навчання зводилося до безпредметного викладу матеріалу. Як наслідок, стан справ з викладанням

шкільної географії погіршувався. Знання фізичної географії і робота з картою занепали.

Байдужість до географії у 1920-х роках особливо помітна на тлі гострої зацікавленості політекономією і суспільствознавством. Знайомство з азами цих наук було включене в обов'язковий мінімум післяреволюційної епохи, а старорежимна географія була з нього виключена.

Офіційно ж це виключення відбулося у 1924 р., коли в ході кардинальних перетворень радянської школи географія, як самостійна дисципліна, була вилучена з навчальних планів [6, 7]. Було введено новий єдиний навчальний план загальноосвітньої школи, а разом з ним – так звана "комплексна система" навчання. Навчальні предмети в першому ступені були замінені "комплексними темами" з різних галузей знань за трьома рубриками: природа, праця, суспільство. Державною вченою радою були затверджені відповідні програми. Ця система надзвичайно ускладнювала процес навчання. У середній школі предметна система збереглася, але географія як окремий предмет була ліквідована і розділена між суспільствознавством і природознавством. Уривчасті, розкидані по комплексних темах і різних предметах уривки географічних відомостей ніяк не могли формувати якісні географічні знання, тим більше розуміння географічних закономірностей про природу і суспільні явища. У 1927 р. Наркомпросом були опубліковані програми з "комплексними темами", але з додатком програм з географії.

З 1927/1928 навчального року географія знову виокремлена в самостійну навчальну дисципліну для 5, 6 і 7-х класів. У навчальному процесі їй відводилося скромне місце допоміжної дисципліни для суспільствознавства.

І тільки після ряду Постанов вищих державних органів влади (5 вересня 1931 р., 25 серпня 1932 р., 16 травня 1934 р. та ін.) географія затверджується як самостійний і важливий загальноосвітній предмет шкільного навчання. Зріс інтерес до шкільної географії, намітився перехід до активних форм викладання, поліпшувалась матеріальна база навчання з предмета. Зокрема, в ухвалі ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. було зазначено, що "...корінний недолік школи на даний момент полягає в тому, що навчання в школі не дає достатнього обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно вирішує завдання підготовки для технікумів і для вищої школи цілком грамотних людей, що добре володіють основами науки (фізика, хімія, математика, рідна мова, географія та ін.)". Тому в ухвалі пропонувалося: "...негайно організувати науково-марксистське опрацювання програм, забезпечивши в них точно окреслене коло систематизованих знань (рідна мова, математика, фізика, хімія, географія, історія) з розрахунком, щоб з 1 січня 1932 р. почалося викладання за переглянутими програмами" [8].

У підручниках початку 30-х років найскладніша частина –

математична географія – розглядається дуже лаконічно. У зміст розділу вже включено окомірне знімання, поняття проєкцій, опис компасу та інших приладів (Л.Сініцький "Краткий курс общего земледения" (1929), "Физическая география" (1933)), декларується необхідність навчити учнів читати карту.

На початку 30-х років група авторів у складі М.Баранського, А.Баранова, А.Некрасова, О.Половинкіна, Б.Камінського розробила нові, розраховані на перспективу, програми зі шкільної географії. З невеликими змінами, уточненнями і доповненнями (1935, 1937) вони проіснували до 1947 р. У програмах було зроблено наголос на зв'язок географічного матеріалу з картою (Постанова від 25 серпня 1932 р.). "Без карти нема, не може бути ніякого навчання з географії. Науково-методична рада, яку було створено у Харківському науково-дослідному інституті географії і картографії, за порівняно короткий період своєї роботи вивчила стан справ із шкільними географічними картами, відкинула застарілі і розробила перелік карт відповідно до потреб середньої школи і вимог, зазначених у нових програмах.

Ця реформа шкільної географії ознаменувала перетворення карти в основу навчальних курсів, переведення географічних знань у візуальний формат і посилення уваги до картографічних навичок учнів. Вона впливала і на проєкт реорганізації радянської картографії. Політика укладання, видання та реалізації карт упродовж десятиліть була жорстко прив'язана до вимог шкільної освіти і адаптована до специфіки дитячої аудиторії. За ці роки професійним співтовариством картографів, за участю методистів і вчителів географії, було сформовано основні вимоги до навчальної карти. Принципи укладання карт – максимум наочності, виразності і генералізації – були успішно перенесені у сферу пропагандистської картографії, виявившись певною мірою прийнятними для управління дитячим баченням і для встановлення контролю над баченням інших (дещо наївних спостерігачів). Перетворення географічної карти на одну з найважливіших для радянського середовища символічних форм призвело до нав'язування ідеологічної інформації безпосередньо через карту. У 30-ті роки в СРСР було сформульовано замовлення на створення нової версії географічного знання й уточнення його політичного статусу, а елементарні картографічні знання та навички включено до обов'язкового освітнього рівня радянської людини. Разом з окремими картами видаються навчальні атласи: "Географічний атлас для III і IV класів початкової школи", "Атлас для V і VI класів", "Географічний атлас СРСР для середньої школи".

Зацікавленість влади географічною картою була певним чином пов'язана з тим, що людині сталінської епохи географічна карта вказувала на простір, де проєкти, що втілили дух радянської утопії (п'ятирічки, "велике будівництво", підкорення Арктики, "велике перетворення

природи"), були реалізовані щонайбільше повно.

Новим підтвердженням посиленої уваги до географії у цей період стала ухвала РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР", опублікована 16 травня 1934 р. В ухвалі наголошувалося на істотні недоліки викладання географії: "... відволікання і сухість викладу, недостатність фізико-географічного матеріалу, слабе орієнтування по карті, перевантаження викладання і підручників географії статистико-економічним матеріалом і загальними схемами, унаслідок чого учні виходять зі школи, часто не володіючи елементарними географічними знаннями" [8].

Програма реформування географії включала, крім підготовки нових підручників, істотного збільшення годин на викладання цієї дисципліни. Наприклад, у 7 і 8-х класах було запропоновано збільшити кількість годин на географію з 40 до 80, що аргументувалося, зокрема, розмірами країни. Було вирішено випускати профільний журнал для вчителів географії, активізувати випуск карт, наочних посібників і почати масове видання популярної географічної літератури.

У перших номерах журналу "Географія в школі" за 1934 р. було розміщено низку статей, у яких йшлося про підвищення значення карти у викладанні географії, пояснювалась роль карти, давались методичні рекомендації щодо роботи з нею у школі, під час позаурочних занять та при читанні книг з географії. Для інформації вчителів друкувалися списки підготовлених до друку та видрукованих шкільних карт.

Головним об'єктом політичної турботи стали ліквідація у навчальних курсах дефіциту так званої "географічної специфіки" і перевизначення географії як "науки про карту і природу" [8, с. 5]. М.Баранський, як головний редактор (з 1934 по 1948 р.) журналу "Географія в школі" і один з ініціаторів повороту до картографії, саме в карті бачив осереддя географічної специфіки: "Небезпека розпилятися і втратити свою особистість була весь час головною небезпекою, яка загрожувала географії. І головною гарантією перед цією небезпекою була і залишається карта. Карта є абсолютно наочним і відчутним критерієм того, що є "географічним", того, що належить до географії. Звичайно, не все те, що може бути нанесене на карту, може і повинно бути об'єктом наукового географічного розгляду, та зате все те, що на карту не поміщається, свідомо негеографічне" [1].

Зуважимо, що в самій ухвалі згадка про карту містилася лише один раз: міцних знань карти КПСР і уряд вимагали від учнів початкової школи. Проте саме "упор на карту" радянські географи і педагоги сприйняли як "основну директиву ЦК з викладання географії". Для вчителів початкової школи важливою стала рекомендація: "У викладанні географії в початковій школі (3 і 4-й класи) забезпечити закріплення в пам'яті основних географічних назв (країн, річок, морів, гір, міст і т. п.),

що вивчаються, і міцне знання географічної карти в межах, встановлених програмою, досягнувши великої наочності, доступності, популярності і цікавості викладу" [9]. Для середньої школи давався чіткий поділ курсів фізичної і економічної географії з 5-го по 9-й класи включно. Затверджувались стабільні підручники для всіх класів. Для учнів було запропоновано випустити серії цікавих географічних книг, карти, атласи, картини та таблиці [9]. У статтях декларувалось, що ця установка призвела до істотної реорганізації навчального матеріалу на користь його візуалізації, перетворила роботу з картою у стрижень методики викладання географії – "карта є альфа і омега географії" [9, с. 10], завдяки чому географію назвали навчальним предметом, що найбільше потребує наочності. Попри це підручники з географії цього періоду містили зовсім незначну кількість картографічного матеріалу, а для отримання базових картографічних знань було недостатньо коротких та узагальнених параграфів з математичної географії.

Журнал "Географія у школі" продовжував проголошувати (особливо яскраво це видно з матеріалів статті "Упорна карту – основная директива ЦК по преподаванию географии"), що під впливом картографічної доміанти уточнено стратегію географічного пізнання і визначено його алгоритм. Відтепер, щоб дати географічну інтерпретацію явища, його потрібно було нанести на карту. Потім потрібно було виявити просторову закономірність розміщення цього явища [9]. За картою офіційно закріплюється статус повноправного методу географічного пізнання. Вона переводить знання в переконливий візуальний формат, сполучаючи схему і образ, тим самим опановуючи об'єктом за допомогою його зображення.

Зазначимо, що високий статус карти, наданий їй на початку 1930-х років, зберігався впродовж усієї сталінської епохи. Усі ці роки за картою визнавалося виняткове право на повноту й істинність репрезентацій географічних знань, вона розглядалася як квінтесенція географічної специфіки і залишалася фундаментом географічної освіти.

Друга світова війна висунула нові завдання, внесла певні зміни у зміст і методи роботи вчителів. Під час викладання географічного матеріалу вони змушені були органічно пов'язувати шкільне навчання з військовою тематикою, а методи навчання пристосовувати до умов воєнної обстановки.

Серед шкільних предметів географія була найтісніше пов'язана з питаннями оборони країни. Шкільна географія давала знання про топографічне знімання місцевості, вчила читати і розуміти географічну карту, визначати кордони держав або регіонів, розміри території, особливості їх географічного положення, що є важливим у військовій справі. На уроках фізичної географії учні здобували знання щодо визначення сторін горизонту, орієнтування за компасом, за сонцем, за

певними предметами на місцевості, вчилися користуватися планшетом, масштабом, визначати азимуту.

Газета "Правда" від 10 вересня 1937 р. у передовій статті "Відмінно знати географію" відзначала: "Точне і досконале знання місцевості, її особливостей, рельєфу – одне з найважливіших умов успішних дій сучасної армії з усією її новою і різноманітною технікою. Босць повинен відмінно знати географію".

Війна показала не тільки успіхи у викладанні шкільної географії, а й виявила ряд недоліків: невміння читати топографічну карту, недостатня увага до вироблення навичок використовувати її при виконанні практичних робіт, зокрема з орієнтування на місцевості.

Висновки. Розвиток наукової картографії залежить від стану навчальної картографії і багато в чому обумовлюється якістю підготовки кадрів картографів. Школа готує учнів до майбутньої роботи та для навчання у вищих навчальних закладах, звідки виходять, серед інших фахівців, і спеціалісти в галузі картографії. Навчальні заклади, викладаючи картографію у складі курсів з географії та в окремих спеціалізованих картографічних дисциплінах, забезпечують безперервну передачу основ науки.

Первинна картографічна підготовка зосереджена, переважно, в курсах географії основної школи. Пропедевтичні ж картографічні питання розглядаються в інтегрованих курсах початкової школи.

Вимоги до рівня картографічної освіти школярів неодноразово змінювалися. Ці зміни були обумовлені, в основному, зміною суспільного замовлення щодо картографічної підготовки учнів. У XVIII–XIX ст. мета картографічної підготовки зводилася, переважно, до засвоєння учнями географічної номенклатури. У методиці навчання географії цього періоду карти розглядалися тільки як засоби наочності.

У першій половині XX ст. картографічна підготовка була покликана забезпечити уміння працювати з картами, як із джерелами географічної інформації. Вдосконалення картографічної підготовки у другій половині XX ст. полягало в зміні змісту системи картографічних знань та умінь. Це проявилось у насиченні шкільних курсів географії теоретичним картографічним матеріалом, що було зумовлено загальною тенденцією "онауковлення" шкільної географії.

Відсутність у шкільній географії науково-обґрунтованої концепції картографічної підготовки негативно відбилосся на якості загальної середньої географічної освіти в цілому.

**Рецензент – кандидат географічних наук, професор
А. М. Молочко**

Література:

1. *Баранский Н.Н.* Исторический обзор учебников географии (1876 – 1934 гг.) / Н.Н. Баранский. – М. : Географгиз, 1954. – 504 с.
2. *Буланов С.В.* Проблема совершенствования системы картографических знаний и умений в школьной географии : дисс. канд. пед. наук : 13.00.02 / Буланов Сергей Владимирович. – М., 2001. – 184 с.
3. *Грюнберг Г.Ю.* Анализ системы картографических понятий в школьных учебниках по географии и географических атласах / Г.Ю. Грюнберг // Вопросы географии. – 1977. – № 103. – С. 193–215.
4. *Даценко Л. М.* Навчальна картографія в умовах інформатизації суспільства : теорія і практика : [Монографія] / Л. М. Даценко. – К. : ДНВП "Картографія", 2011. – 228 с.
5. *Лесгафт Э.Ф.* Отечественное образование : курс среднеучеб. заведений. (5 кл. реал. училищ и классич. гимназий) / Сост. Э.Ф. Лесгафт. – СПб., 1907. – 160 с.
6. *Мельничук Л.І.* Розвиток шкільної географії в Україні у 20-30 роках ХХ століття / Л.І. Мельничук // Географія та основи економіки в школі. – 2002. – № 5.– С. 37–39.
7. *Мельничук Л.І.* Шкільна географія в Україні в 40–50 роках ХХ століття / Л.І. Мельничук // Географія та основи економіки в школі. – 2004. – № 2. – С. 39–41.
8. О преподавании географии в начальной и средней школе. Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) от 16.V.1934 года // География в школе. – 1934. – № 1. – С. 3–5.
9. Упор на карту – основная директива ЦК по преподаванию географии // География в школе. – 1934. – № 1. – С. 10–18.
10. *Шоробура І.М.* Шкільна географічна освіта : історія, проблеми, перспективи / І.М. Шоробура. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. – 350 с.

Л. Н. Даценко

РАЗВИТИЕ КАРТОГРАФИЧЕСКОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ШКОЛЬНОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ (до 40-х годов ХХ ст.)

Изучение основ картографии, как составляющей школьных курсов географии, остается неизменным на протяжении всего времени изучения географии в школе. В статье осуществлен исторический обзор содержания учебников, выданных в разные периоды, за которыми можно проследить изменения в содержании картографической компоненты учебных программ по географии. Требования к уровню картографического образования школьников неоднократно изменялись. Эти изменения были обусловлены, в основном, изменением общественного заказа

относительно картографической подготовки учеников.

Ключевые слова: учебная картография, географическое образование, картографическая компонента школьного образования.

L. Datsenko

**DEVELOPMENT of CARTOGRAPHIC CONSTITUENT in
GEOGRAPHICAL SCHOOL EDUCATION (to the 40th years of the 20th
century)**

The study of basics of cartography, as a component of school courses of geography, remains the same during all studies of geography at school. The article is devoted to the historical review of maintenance of the textbooks published in different periods that allows to trace change in maintenance of cartographic component of tutorials on geography. Requirement to the level of cartographic education of schoolchildren changed repeatedly. These changes were conditioned, mainly, by the change of public order of relatively cartographic preparation of students.

Keywords: educational cartography, geographical education, cartographic component of school

Надійшла до редакції 27 лютого 2012 р.